

History in chronogram based on the theory of code switching

Hosein Masjedi Isfahani*

Abstract

Nowadays, the direct and written titled sources are not the only resources of history. According to some historian-philosophers such as Collingwood, any object can be regarded as an inspirational source for a historian; he asserts that the historian's job is to read, interpret, explain and translate the documentation from written works or anything left over from a historical period. In Collingwood's opinion, a piece of clay can inform the historian as much as a reference book of history, or sometimes even more (Collingwood, 2012: 17).

From this point of view, chronogram is of foremost benefit in historical calculations and arguments. Apparently, it has always been literally important, though it has been mentioned only in literary technique topics. Furthermore, other literary elements can also in some ways be the source of historical deduction. For instance, in the literary theories of the last decade, the term "narrative" refers not only to fiction and imaginative literature but also to non-fiction narrative texts. From this perspective, Freud's case studies (his detailed reports of his patients and their treatment process) fall into the "narrative" category. Hence, history is not a solid, rigid, and invariant category, so that every historian would record it exactly like others (Payandeh, 2013: 494 -495).

Therefore, chronogram can also be used historically and historiographically. In other words, at least in some authentic chronograms, there is another thing that contributes to the puzzle of the historical research of that time. Of course this is not simply possible. Chronogram is inherently a kind of coded literature, and this tendency has been intensified in some historical periods. But, it must first be understood correctly and its variations should be recognized and sometimes it needs to be decoded. Accordingly, one of the options that can help this debate is the code switching theory. Code switching is a sociolinguistic phenomenon which has been defined as the use of more than one languages, dialects or linguistic varieties that a speaker speaks during a conversation or presentation of a work, and its form of application is dependent on such factors as the identity of the audience, the subject matter, and the situation in which the speech flows (crystal, 1992: 69). Nevertheless, this is itself related to the theory of communication which is proposed by some of the later scholars in formalism, such as Roman Jakobson in the Moscow linguistic society, known as Moscow Linguistic Circle, founded in 1915. Having mastery of

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Isfahan, Iran
masjedi.hosein@es.isfpnu.ac.ir

Received: 09/12/2017

Accepted: 19/06/2018

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

[Doi: 10.22108/liar.2018.108360.1285](https://doi.org/10.22108/liar.2018.108360.1285)

numerous other schools of structuralism, and considering his various trips to Prague, Sweden and the United States, and the development of his point of view, Jacobson presented his most important views on identifying the communicative components and their real and virtual applications.

Accordingly, in any verbal communication the addresser sends a message to the addressee. This message implies a context or a reference, and is understood by a code. In the final stage, this code requires the contact or the material space of communication and the context in which the message is transmitted. Each of these six parts can be the dominant part in communication (see Eagleton, 2011: 135; Tadih, 2011:47; Bateni, 1975: 21-120; and Makarik, 2009:176).

In its nine-hundred background, the chronogram has come to be such that, in particular, since Safavid, there is a need for in-depth research for decoding and recognizing the context and reference, and this can be effective in this regard. This is at least true for many instances of authentic and professional chronograms of this period, and can be the subject matter of further research. The present article aims to first provide an accurate, comprehensive and complete definition of it. This is not possible without reviewing and criticizing the existing definitions. Hence, a short but transient review of the historical course of this technique will be carried out; afterwards, by switching the code of some examples of it during the past few decades, another dimension of these chronograms is depicted which is used in historical and social studies. It should be noted that, in this paper, all of the old evidence is roughly the same as the old one, so that the calculations do not go wrong.

An overview of the nature of chronogram and its development until becoming a complex and mysterious form in the tenth century, the diverse historical Safavid uses of it and its code-switching are the main issues of this research.

In scientific research on chronogram, Nakhjavani (1924), in his extensive essay on chronograms, and Sadri (1999), in his works, *To Catch a Glimpse Into Persian Poetry* and the *Encyclopedia Of Mysterious Expressions*, and Khalesi Shirazi (2006), as well as Dabir Siaghi (2011) have not addressed the historical role of chronogram, although being the only detailed works that have been presented.

Also the works of Sahab (1947), Rezvani (1962) and Mohit Tabatabai (1962) have mainly dealt with the evolution of the chronogram forms.

Anyhow, chronogram is one of the literary techniques created for various reasons, including the preservation of numbers, codification, etc., and has strangely developed in its historical course. The greatest evolution of this technique happened since the Safavid period; this dynasty and such sects as Noghtaviyeh and Horufiyeh, the subsequent dynasties, and later Babiyyeh used chronogram to prove their legitimacy and justify their historical manipulations. Safavids, due to the obvious manipulations and changes in the documents of descent and religion, needed some proofs to prove their legitimacy and, therefore, using special tables, made great efforts to symmetrize the historical events with sacred words, and they succeeded. However, the opposition has also made such efforts hidden. In the period of Afshar and the accession of Nadir Shah and Qajar dynasty, this technique had also been utilized for “begging the question”. In some of these chronograms, there is an ambiguity that can be understood by code-switching. Some of the evidences and examples of this research have been extracted from the primary sources of Safavid era.

Keywords: Chronogram, Safavid, Epoch, Codeswitching

References

- Algar, Hamed (1385). *Safaviyeh & Tashayyoe, Collection of Esfahan articles in Iranian studies*, Mohammad Taqi Faramarzi, Tehran: Academy of The Arts. 2 vol.
- Ansarallah, Mohammad (1365). Faces of chronogram, *Journal of Danesh: (5-7):* 210- 290.
- Asef, Mohammad Hashem (Rostam al-hokam) (1379). *Rostam at-Tavaarikh*, Aziz Allah Alizadeh (emend.), Tehran: Ferdows.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim (1390). *Kolah goosheye Nooshin ravan*, Tehran: Esparak.
- Bateni, Mohammad Reza (1354). *Modern Linguistics' problems*, Tehran: Agah.
- Berown, Edvard (1351). *Islamic medical*, Masoud Rajab Niya (trans.), Tehran: Ketabe sevvom.
- ----- (2536). *Iranian literary history*, 1nd Vol. Ali Pasha saleh (trans.), 3th ed, Terhan: Amir kabir.
- Dabir sigaqi, Mohammad (1390). *Chronogram*, Gazvin: Saye Gostar.
- Eatezad al- saltaneh (1363). *Rebellion of Bab*. Abd al- Hosein Navayi (emend.), 3rd ed. Tehran: Babak.
- Eatemad al- saltaneh, Mohammad Hasan Khan (1357). *Sadr at-Tavarikh*. Tehran: Rozbeh.
- Ebn Bazzaz Ardebili (1376). *Safvat as-Safa*, Qolam Reza Tbatabaya Majd (emend.), 2th ed. Tehran: zaryab
- Esfandiari, Mohammad (1385). Readers' rights. *Journal of Nashre Danesh*, 22. (1): 18-22.
- Egontoni, Teres (1390). *Introduction in Literary Theory*, Abbas Mokhber (trans.), 6th ed., Tehran: Markaz
- Emam Ali (1368). *Divan*, Mostafa zamani (trans.) Qom: Payam, Islam.
- Falsafi, Nasrollah (1375). *The life of shah Abbas I*, Tehran: Elmi.
- Farzam, Hamid (1380). *Religious policy in the safavid era*, Tehran: Soroush.
- Hoseini Astarabadi, Sayyed Hosein (1385). *Soltani history from Sheikh Safi to Shah Safi*, Tehran: Elmi.
- Jafariyan Rasol (1379). *Safavi in Religion, Culture of politic*, Qom: Pajoheshkadeye Hozeh & Daneshgah.
- Kalingwood, R. G (1391). *History laws*, Abd ar-Reza Salar Behzadi (trans.), Tehran: Ney.
- Khalesi Shirazi, Abbas (1385). *Chronogram*, Tehran: Ma.
- Nakhjavani, Hossein (1343). *Choronograms*, Tehran: Adabiyyeh.
- [anonymous] (1304). *Etelaat Journals (28 thousand days of Iran and world history)*, Tehran: Co. Etelaat.
- Parsadost, Manouchehr (1381). *Shah Ismail 2*, Tehran: Co. Sahamie Enteshar.
- ----- (1391). *Shah Tahmasb I*, Tehran: Co. Sahamie Enteshar.
- Payandeh, Hossein (1392). Book of Travels so Narration, *Bokhara Journals*, 5th year, no 98, pp. 494-510.
- Rahimloo, Yousof (1370). *Instances of spiritual documents in the Safavid policy*, Tabriz: University of Tabriz.
- Sa'eb, Mirza Mohammad Ali (1370). *Divan*, Mohammad Qahreman (emend.), Tehran: Academic Publication.

- Sadri, Mehdi (1378). *Chronograms in Persian verses dictionaries of symbols*, Tehran: Nashr Daneshgahi.
- Shamloo, Vali Qdi (1374). *Qesas al-Khaqani*, Sayyed Hasan dadat Naseri (emend.), Terhan: Islamic Culture and Guidance Ministry.
- Tadiye, Iwozan (1390). *Literary Criticism in 20th century*, Mahshid Nonahali (trans.), 2nd ed, Tehran: Nillofar.
- Torkamn, Eskandar Beik (1382). *Alam Araye Abbasi*. Iraj Afshar (emend), 3rd ed. Tehran: Amir kabir.
- Zhoukorski, Valentin (1382). *Local poetries in Iran (in Qajar age)*, Abd al- Hossein Navayi (Introduction), Tehran: Asatir.

تاریخ در ماده تاریخ براساس نظریه رمزگردانی

حسین مسجدی اصفهانی*

چکیده

ماده تاریخ^۱، تبدیل اعداد و ارقام تاریخ به حروف و واژه‌ها و عبارتهای معنادار است. این فن به تدریج و بر اثر تحولات و رشدی که داشت، به‌ویژه در دوره صفویه و قاجار تبدیل به شکل‌های پیچیده‌ای شد و کم‌کم توجه اهل سیاست را جلب کرد که از آن مستقیماً در تحولات تاریخی و اثبات حقانیت خود و نیز انکار مخالفان سود جستند. استفاده از ماده تاریخ و کوشش برای متقارن کردن آن با ظهور صفویه، جلوس شاه اسماعیل، تشکیل سپاه شاه طهماسب، بعضی از فتوحات هند در دوره شاه عباس، جلوس نادر، ظهور باب و امضای مشروطیت، بخشی از این رویکردهای تاریخی است که در این پژوهش به آن پرداخته شده است. تعدادی از این مواد نیز به‌جز بیان تاریخ خاص، به‌طور غیرمستقیم، مبین برخی از مسائل پنهان اجتماعی و تاریخی است که با نگاهی به نظریه رمزگردانی^۲ می‌توان از آن در تحلیل‌های تاریخی استفاده کرد.

کلید واژه‌ها: ماده تاریخ، تاریخ، صفویه، رمزگردانی

مقدمه

امروز مآخذ تاریخ، تنها منابع مستقیم و مکتوب عنوان‌دار نیست. با رویکرد به آرای برخی از فیلسوفان تاریخ مانند کالینگود، هر شیئی نیز می‌تواند به مثابه منبع الهامی برای مورخ باشد. «کار مورخ، خواندن، تعبیر و تفسیر و ترجمه مستندات است از آثار مکتوب و هرچیز باقی‌مانده از یک دوران تاریخی. قطعه‌ای سفالی، همان اندازه یا بیشتر می‌تواند به مورخ بگوید که یک کتاب مرجع تاریخی» (کالینگود، ۱۳۹۱: ۱۷).

از این منظر، ماده تاریخ به طریق اولی در محاسبات و استدلالات تاریخی سودمند است؛ گو اینکه از ابتدا جایگاهی ادبی داشته و جز در مباحث فنون ادبیات، از آن یاد نشده است. اما بقیه عناصر ادبی نیز به گونه‌ای می‌تواند منشأ استنتاج تاریخی واقع شود؛ مثلاً «در نظریه‌های ادبی چند دهه اخیر، اصطلاح «روایت» نه‌فقط به ادبیات داستانی و تخیلی، بلکه همچنین به متون روایی غیرداستانی اطلاق می‌شود. از این منظر ... مورد پژوهی‌های فروید (گزارش‌های تفصیلی او از بیمارانش و روند درمان آنان) در زمره «روایت» قرار می‌گیرند ... پس تاریخ، مقوله‌ای جامد، صلب و یکسان نیست که هر تاریخ‌نویسی آن را دقیقاً مثل سایر تاریخ‌نویسان ثبت کند» (پاینده، ۱۳۹۲: ۴۹۵-۴۹۴).

¹. chronogram

². code switching

از این رو، ماده تاریخ می‌تواند از منظر تاریخی و تاریخ‌نگاری نیز استفاده شود. به عبارت دیگر، دست‌کم در برخی از ماده‌تاریخ‌های اصیل، آوای دیگری موجود است که به پازل پژوهش‌های تاریخی آن روزگار یاری می‌رساند؛ البته این به‌سادگی ممکن نیست. ماده تاریخ، بالذات از مقوله ادبیات رمزی و تعمیمی‌ای است و در برخی از ادوار تاریخی نیز این گرایش، تشدید شده است؛ اما ابتدا باید آن را درست شناخت و تطورات آن را دانست و گاه از آن رمززدایی کرد. با این حساب، یکی از آرای‌هایی که می‌تواند به این بحث کمک کند، نظریه رمزگردانی است. رمزگردانی جزو پدیده‌های زبان‌جامعه‌شناختی^۱ است و آن را چنین تعریف کرده‌اند: «کاربرد بیش از یک زبان، لهجه یا گونه زبانی که گوینده‌ای در طی مکالمه‌ای یا ارائه اثری که شکل کاربرد آن منوط است به عواملی مانند هویت مخاطب، موضوع کلام و موقعیتی که کلام در آن جاری می‌شود» (Crystal, 1992: 69).

البته این مسئله خود ناظر بر نظریه ارتباط است که برخی از صاحب‌نظران متأخر در زمینه فرمالیسم طرح کردند؛ مانند رومن یاکوبسن^۲ در انجمن زبان‌شناسی مسکو، موسوم به Masco linguistic circle که در سال ۱۹۱۵ تأسیس شد. یاکوبسن با احاطه به مکتب‌های متعدد دیگر مانند ساختارگرایی و به دلیل سفرهای گوناگون به پراگ، سوئد و آمریکا و گسترش افق دیدش، مهم‌ترین آرای خود را در تشخیص اجزای ارتباطی و کاربردهای مجازی و حقیقی آن ارائه کرد. بر این اساس، در هر ارتباط کلامی، فرستنده^۳، پیامی^۴ را برای گیرنده‌ای^۵ می‌فرستد.

این پیام بر زمینه^۶ یا مرجعی^۷ دلالت دارد و با رمزی^۸ مفهوم می‌شود. این رمز در مرحله نهایی به تماس^۹ یا فضای مادی ارتباط و بافتی نیاز دارد که پیام در آن منتقل می‌شود. هرکدام از این شش بخش، در ارتباطی، می‌تواند جزو غالب باشد (نگ. ایگلتون، ۱۳۹۰: ۱۳۵؛ تادیه، ۱۳۹۰: ۴۷؛ باطنی، ۱۳۵۴: ۲۱-۱۲۰ و مکاریک، ۱۳۸۸: ۱۷۶).

ماده تاریخ در بستر حدود نهمصدساله خود، به گونه‌ای رسیده است که به‌ویژه از صفویه به بعد نیاز به پژوهش‌های ژرفی برای رمزگشایی و شناخت زمینه و مرجع دارد و این آرا می‌تواند در این باب کارآمد باشد. این مسئله، دست‌کم درباره بسیاری از ماده‌تاریخ‌های اصیل و حرفه‌ای این دوره صادق است و می‌تواند موضوع پژوهش گسترده‌تری باشد. در جستار ذیل، کوشش شده است ابتدا تعریف دقیق و جامع و کاملی از آن ارائه شود. این مهم، بدون بررسی و نقد تعاریف موجود امکان‌پذیر نیست. پس نگاهی خرد اما گذرا به سیر تاریخی این فن انداخته می‌شود و سپس با رمزگرایی از نمونه‌هایی از آن در طول تاریخ چندسده گذشته، بُعد دیگر این ماده تاریخ‌ها نمایانده شود که در پژوهش‌های تاریخی و اجتماعی استفاده می‌شود. شایان ذکر است در این مقاله، همه شواهد کهن، تقریباً با همان رسم‌النخط قدیم آمده است تا محاسبه‌ها به خطا نیفتد.

مسئله پژوهش

با نگاهی به چیستی ماده تاریخ و سیر تکوین آن تا تبدیل به گونه‌های پیچیده و معمایی تا سده دهم، استفاده‌های متنوع تاریخی صفویه از آن و رمزگردانی آنها، مسئله اصلی این پژوهش است.

پیشینه پژوهش

1. Sociolinguistics
2. Roman Jakobson
3. Addressor
4. Message
5. Addressee
6. Context
7. Reference
8. Code
9. Contact

در پژوهش‌های علمی با موضوع ماده تاریخ، نخجوانی (۱۳۴۳) با رساله مبسوط مواد التواریخ، صدری (۱۳۷۸) با رساله حساب جمل در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی، آثار خالصی شیرازی (۱۳۸۵) و همچنین دبیر سیاقی (۱۳۹۰) با آنکه تنها آثار مفصل ارائه شده‌اند، به نقش تاریخی ماده تاریخ توجه نکرده‌اند. همچنین مقالات سبحان (۱۳۲۶)، رضوانی (۱۳۴۱) و محیط طباطبایی (۱۳۴۱) بیشتر به سیر تحول اشکال ماده تاریخ پرداخته‌اند.

تعاریف ماده تاریخ و نقد آنها

ماده تاریخ حتی در برخی منابع تخصصی، متأسفانه به درستی تعریف نشده است (نک. خالصی شیرازی، ۱۳۸۵ و دبیرسیاقی، ۱۳۹۰). در مقالات نیز بیشتر، توصیف این اصطلاح به چشم می‌خورد تا تعریف؛ مثلاً گفته‌اند: «گذشتگان ما برای اینکه بتوانند سال‌های حوادث را با رنج کمتری به خاطر بسپارند و از یاد نبرند، عدد را با ادب آمیخته‌اند. بدین ترتیب که عددهای خشک و بی‌روح را در آغوش شعر و در دل سخن جا داده، باروح و جاندارشان کرده، کار را اندکی آسان نموده‌اند؛ یعنی سال و ماه و حتی روز حادثه را در یک مصراع یا یک بیت یا یک جمله به صورتی زیبا با معنایی متناسب با حادثه، با استفاده از شماره‌های حروف ابجد یا بدون استفاده از آن جا داده، آن را ماده تاریخ نام نهاده‌اند» (رضوانی، ۱۳۴۱: ۴۳). نکته‌ای که در اینجا شایان یادآوری است با آنکه اغلب سخن منظوم و شعر، ظرف ماده تاریخ واقع شده است، در تعریف ماده تاریخ مدخلیت ندارد.

از میان منابع مورد بحث، تنها تعداد قلیلی به تعریف علمی ماده تاریخ پرداخته‌اند که آن هم جامع و مانع نیست. کامل‌ترین منبع پژوهشی نو آن را چنین تعریف می‌کند: «ماده تاریخ یعنی مقید کردن ارقام فرار و اشتباه‌پذیر ریاضی به حروف ذری و بیان سال‌های تاریخی در قالب کلمات و عبارات و جمل، به منظور حفظ ضبط صحیح تاریخ وقایع مختلف از تولد و مرگ و ازدواج و فتح و شکست و جلوس و تأسیس بناهای مذهبی یا عام‌المنفعه، با حفظ تناسب کلمات و عبارات با اصل واقعه، که یکی از مظاهر تجلی فکری و نمودارهای ذوق سلیم و زیباپرست ایرانی بوده است و این کار، از حدود قرن چهارم هجری آغاز شده است و تا امروز- هرچند بسیار رنگ‌پریده و نفس‌بریده- ادامه دارد» (نوابی، به نقل از صدری، ۱۳۷۸: ب مقدمه). البته این تعریف، تنها شامل یک نوع ماده تاریخ- یعنی نهایی‌ترین و ذوق‌مندانه‌ترین آنهاست و چنانکه خواهیم دید کاربرد آن، منحصر به ضبط تاریخ نیز نیست.

همچنین گفته‌اند «ماده تاریخ (chronogram) شعری را گویند که شاعر در شرح وقایع و حوادث مهم و موضوعات و پیشامدهای جالب توجه و قابل ضبط مانند ولادت و مصاهرت و مرگ اشخاص بزرگ و دیگر موضوعات ساخته و تاریخ وقوع آن را نیز در پایان مقال ذکر کرده است» (رادفر، ۱۳۶۸: ۲/۹۶۵). این تعریف نیز بی‌اشکال نیست؛ چون فقط شعر نیست که مشمول ماده تاریخ شده است و همان‌گونه که دیده می‌شود، ایرادات ساختاری نیز دارد.

در دایره‌المعارف فارسی نیز چنین تعریف شده است: «در علم بدیع، سخنی که در تاریخ پیشامدی چون مرگ کسی یا ساختن بنایی و جز اینها، در مصراع یا بیتی، چنان پردازند که چون مجموع حروف آن را به حساب جمل شماره کنند، سال آن پیشامد پدیدار گردد» (مصاحب، ۱۳۸۷: ۲/۲۵۶۹). این تعریف نیز هرچند شسته‌رفته است، صرف جمع‌زدن، عمل محاسبه همه ماده تاریخ‌ها نیست و نیز منحصر به شعر هم نیست. همچنین «تناسب و ذوقمندی» نیز در این تعریف نادیده گرفته شده است.

از مجموع تعاریف ارائه شده می‌توان به این تعریف جامع و مانع رسید که ماده تاریخ / حساب جمل / حساب ابجدی، عبارت است از تبدیل اعداد مختلف و عموماً سال‌های تاریخ، به حروف، واژه، عبارت و جمله و بالعکس، به اشکال گوناگون بدون معنا، بامعنا، با شیوه‌های مختلف محاسبه، مانند جمع، ترتیب چینش و ... به منظور تشخیص، ماندگاری، رمزگذاری، زیباشناختی و تمایز.

صفتی و ماده تاریخ

یکی از اقدامات صفویان برای تبلیغ و تثبیت، بهروری ویژه از ماده تاریخ است. بدین‌رو، این دوره را می‌توان اوج ماده تاریخ‌سرایی و ترویج آن دانست و اینکه گفته‌اند «ظاهراً آغازکننده چنین ابتکاری، ناطق [محمدصادق ناطق کاشانی م ۱۲۳۵ق] است» (صدری، ۱۳۷۸: ۱۰۵) و با این حساب، اوایل قرن سیزدهم را باید آغاز این مرحله دانست؛ چون این چکامه در سال ۱۲۱۸ق سروده شده است (مدرس تبریزی، ۱۳۳۱: ۱۵۴/۴-۱۵۷) درست نیست.

میرزاقاسم سمنانی نیز، از شعرای زمان شاه‌عباس ثانی (۱۰۱۰-۴۲ق)، در روزگاری که شاه شراب را منع کرد، پس از فتح قندهار، به اتفاق همراهان کنار رود هیرمند به می‌گساری پرداخت و ساقی‌نامه‌ای مشتمل بر دویست و بیست بیت سرود که هر مصرع از آن تاریخ است (نگ شیبیری زنجانی، ۱۳۹۰: ۲/۲۴ و جعفریان، ۱۳۷۹: ۶/۱-۳۸۵). حتی از پیش از آن نیز قصیده‌ای بلند در دست است که تمام مصاربع آن معادل ۹۸۴ است که برای جلوس شاه‌اسماعیل دوم سروده شده و محتشم کاشانی نیز در همان روزگار، شش رباعی تمام تاریخ با همین رقم برای او سرود (خالصی شیرازی، ۱۳۸۵: ۶۷). محتشم خود تصریح داشت که ۱۱۲۸ تاریخ از این شش رباعی استخراج می‌شود! به همین جهت عالمگیر شد و بسیاری از تذکره‌ها و جنگ‌ها با شگفتی آن را نقل کردند. از جمله *جنگ نظام‌الدین احمد غفاری مازندرانی* در سده ۱۰ و ۱۱.

امین‌الدین زرکش یزدی مشهور به دقاق در ساخت عمارت وزیر یزد قطعه‌ای تمام تاریخ در بیست بیت سرود که همه مصاربع چهل‌گانه ۱۰۶۴ درمی‌آید (شاملو، ۱۳۷۴: ۲/۷۸-۱۷۶). سایر مشهدی نیز مثنوی مفصلی در وصف باغ و عمارت هشت بهشت دارد که تمام آن معادل تاریخ ۱۰۸۰ ق است (همان: ۸۲). به هر حال این تقارن‌ها و صناعت‌ها چند قرن سابقه دارد. به نظر می‌رسد اهتمام صفویه، یکی این بود که گونه‌ای ماده تاریخ را تشویق و ترغیب بسیار می‌کردند و ماده تاریخ‌گواها نیز گاهی به این امر به نحوی دامن می‌زدند و سعی می‌کردند تاریخ مورد نظر خود را با جملات و عبارات مقدس و مصطلح و احادیث و امثال و حکم مطابقت دهند و از این‌رو، ظنی تقویت می‌گردید که الهامی غیبی است و مایه مباهات برای شخصی بود که خود، موضوع ماده تاریخ بوده است. البته از دوره تیموری نیز کم‌کم عبارتهایی نظیر *کلک قضا گفت و هاتف غیبی* سرود، در این باب، وارد اشعار ماده تاریخ شد (عمر، ۱۹۹۳: ۱/۲۵۹ و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۸) و به این گمان دامن زد.

همان‌گونه که در الگوی یاکوبسن - که در مقدمه این مقاله یاد شد، بر اساس غلبه هرکدام از اجزای شش‌گانه ارتباطی، نقش‌های مختلف برای زبان متن پدیدار می‌گردد. این نقش‌های شش‌گانه، عاطفی^۱، ترغیبی^۲، ارجاعی^۳، فرازبانی^۴، ادبی^۵ و همدلی^۶ است.

با اینکه بسته به نوع ماده تاریخ، می‌توان برخی از نقش‌های فوق را در هرکدام از آن‌ها ملاحظه کرد، در ماده تاریخ‌های مطالعه‌شده صفوی، به نظر می‌رسد چون جهت‌گیری پیام به سوی مخاطب است، نقش ترغیبی^۷ در اولویت سازندگان این پیام‌ها باشد؛ مخاطبی که سربازان و مردم در حال دگرذیسی مذهبی و سیاسی، عموم آنها را تشکیل می‌دهد.

از جمله کسانی که در دوران صفویه با توسل به حساب جمل به این تطبیق اعداد با حروف و تناسب عددی، جنبه‌های خاص بخشیدند، فرقه نقطویه و حروفیه‌اند تا از این احساس ترغیبی یا اغرایبی بتوانند بهتر بهره‌برداری کنند (محیط طباطبایی، ۱۳۴۱: ۶۰ و خالصی شیرازی، ۱۳۸۵: ۳۳-۲۸). همچنین «اسماعیلیه پیش از نقطویه و حروفیه و بابیه و بهائیه پس از نقطویه به همین گونه تشبثات دست یازیده‌اند» (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۷۵: ۳۹). اما ریشه این مسئله به خود بنیانگذاران و سلاطین صدر صفویه برمی‌گردد. می‌دانیم که دودمان صفویه در تاریخ با سه تغییر مهم و اساسی مواجه بوده است:

1. Emotive
2. Conative
3. Referential
4. Meta linguistic
5. Poetic
6. syntagmatic
7. Conative

الف) تبدیل تخته پوستِ تصوّف به تخت سلطنت؛

ب) تغییر نسب به سیادت؛

ج) تغییر مذهب.

البته ریشه تشیع، پیش از صفویه در تلاش‌های عالمانی مانند خواجه نصیر طوسی و شاگردش علامه حلّی و به‌ویژه کوشش‌های سید حیدر آملی هویداست (Corbin, 1971:42) و شیعه شدن برخی از ایلخانان نیز مزید بر علت و مؤثر بود (نصر، ۱۳۸۵: ۲۷۱). اما برخی از تحلیل‌گران مانند حامد الگار برآن‌اند که خشونت‌های آغازین صفویه، نشانه آن است که بنیانگذاران آن با مخالف‌خوانی وسیعی روبه‌رو بودند (الگار، ۱۳۸۵: ۲۸۶).

صرف این تغییرات بدون محمل و توجیه، چیزی نبود که برای عامه به‌راحتی پذیرفته آید. برای اهل فضل نیز با مقاومت و گاه مخالفت همراه بود. آنان که توانایی و جرئت داشتند نپذیرفتند؛ مثلاً فضل‌الله بن روزبهان خنجی در *تاریخ عالم آرای امینی* حکومت صفوی و پادشاهی شاه‌اسماعیل اول را به باد انتقاد گرفت (ترکمان، ۱۳۸۲: شانزده). صفویان در مقابل، گرچه نتوانستند آنان را مجاب کنند، برای عامه برنامه‌ها ساختند و به دستاویزهای گوناگونی متشبث شدند. بهره‌گیری از باورهای رایج و مورد احترام در جامعه و «تفسیر برخی گفته‌های پیشینیان در معنای پیشگویی سلطنت صفوی» (رحیم‌لو، ۱۳۷۰: ۲۲۵) از جمله این راه‌ها بود. این تصرفات را برخی قبل از زمان شاه‌طهماسب (سلطنت: ۹۸۴-۹۳۰) می‌دانند (ابن بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶: ۲۰) و برخی حتی پیش از صفویه (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۹-۹۸). یکی از مهم‌ترین اسناد و منابع دستاویز صفویه، *صفوة الصفاست*. با اینکه در تصحیح طباطبایی مجد از *صفوة الصففا*، کهن‌ترین نسخه صفوی یعنی نسخه لندن wam ۶۶۵ به خط حسین بن حاجی احمد المرزقونی به کار گرفته نشده، از مجموع همین نسخه‌های اعمال‌شده نیز برخی تحریف و تغییرات یادشده مشخص است.

برخی مصادیق ماده تاریخ‌های ترغیبی صفوی و پس از آن

۱- ماده تاریخ‌گوی معترضی به نام قاضی مسافر، تاریخ جلوس شاه‌اسماعیل اول صفوی (سلطنت ۹۳۰-۹۰۷) - مروج تشیع - را در عبارت «مذهب ناحق» ساخت که معادل ۹۰۶ ق است. پس هنگام محکومیت به مرگ و کنده شدن پوست، به‌دروغ به شاه گفت: دشمنان، تغییر کوچکی در آن ترکیب داده‌اند. من گفته‌ام «مذهبننا حق»! (← نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۴۷۲ و صدری، ۱۳۷۸: ۴۲). البته برخی نوشته‌اند خود شاه‌اسماعیل آن را چنان خوانده است^۱ (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۳۳-۳۴)؛ اما دلیلی برآن در دست نیست. شاه‌اسماعیل نیز پذیرفت و همین عبارت را شعار ساخت و اصولاً برای تثبیت، خود، از این شعار بهره جست (حسینی استرآبادی، ۱۳۸۵: ۹۳۱ و جعفریان، ۱۳۷۹: ۱ / ۵ - ۶۴).

۲- شاه‌اسماعیل، ارکان دولت خود را بر مبنای نیابت صاحب‌الامر (عج) قرار داده بود، پس عوامل او در کتاب *سوانح الایام فی مشاهدات الاعوام* (۱۰۸۰) با دستکاری در قصیده شاه نعمت‌الله ولی (۸۳۲-۷۳۱):

قدرت کردگار می‌بینم حالت روزگار می‌بینم
و به‌ویژه با بیت:

نایب مهدی آشکار شود بلکه من آشکار می‌بینم

^۱ - همین ماده تاریخ سه سده بعد، دست‌مایه میرزا اسماعیل دبیر تفرشی شد و او تاریخ جلوس شاه‌اسماعیل را مصراع «مذهب حقّه آباء گزید» (۹۰۶) یافته است و البته یکی از پژوهشگران این فن، به‌اشتباه، آن را ماده تاریخ شاه‌اسماعیل دوم نوشته است؛ در حالی که او ۹۸۵ ق جلوس کرد. سهو دیگر این محقق آن است که همین عبارت «مذهبننا حق» را نیز به شاه‌اسماعیل دوم نسبت داده است (← خالصی شیرازی، ۱۳۸۵: ۶۶).

ماده تاریخ «اسماعیل هادی» (۲۳۱) را مساوی نون- الف- یا- با (نایب) یافتند و گفتند خود اوست (فرزام، ۱۳۸۰: ۱۷-۲۱۵). یادآور می‌شود که این قصیده در طول چند قرن دستخوش تحریف و تصحیف و کسر و اضافه فراوان گردیده و به کلی نسخ شده است؛ زیرا فرق و احزاب، بنا به امیال و اغراض خصوصی، از دخل و تصرف ناروا در قصیده مزبور خودداری نکرده‌اند تا آنجا که بازشناخت ابیات اصلی و تشخیص صحیح از سقیم و سره از ناسره در آن، کاری بس دشوار است (طباطبایی، ۱۳۶۶: ۲/۱۰۲۴ و فرزام، ۱۳۷۴: ۳۷۵) و این دستکاری‌ها هنوز ادامه دارد و شاید هیچ سروده‌ای در تاریخ ادبیات این گونه آبگزن نشده است!

۳- تاریخ «جامع مفیدی» تطبیق این ابیات را با محاسبه غریبی، بر ۹۰۸ ق مَشْعَر به «طلوع آفتاب دولت سلاطین صفوی» کرده و بر خود محقق ساخته که نایب حضرت قایم آل محمد، اسماعیل هادی است (مفید مستوفی، ۱۳۴۰: ۳-۵). نمودی دیگر از این مصادره به مطلوب‌ها در ماده تاریخ «تثبت دستگاه حاکم صفوی برای مقدر و الهی وانمودن سلطه سیاسی خود، به تفسیر برخی گفته‌های پیشینیان در پیشگویی سلطنت صفوی بوده است. آنها بی‌تی از دیوان [منسوب به] حضرت علی (ع) را در باب علامات ظهور صاحب الزمان (ع)، یعنی:

صَبَّيْ مِنَ الصَّيْبَانِ لَا رَأْيَ عِنْدَهُ وَلَا عِنْدَهُ جَدُّ وَلَا هُوَ يَعْقِلُ

برحسب حساب جمل، برابر «ما هو إلا شاه اسماعیل بن حیدر بن الجنید الموسوی» یافتند (رحیم‌لو، ۱۳۷۰: ۲۲۵).
 ۴- یکی از بزرگ‌ترین فتوحات شاه اسماعیل اول قطعاً غلبه بر شیبک‌خان ازبک در سال ۹۱۶ ق است. شیبک، از اعقاب چنگیز، شاعری را با دلیری و شقاوت عجیب کرده بود و از وقایع ده سال حکومتش یکی تاختن به خراسان و قتل و غارت فراوان و رفتار بی‌امان با فرزندان سلطان حسین بايقرا بود. شاه اسماعیل پس از چیره‌شدن بر او، از کینه‌ای که از او داشت با وی رفتاری غریب کرد که در حافظه تاریخ ماند. به دستور او صوفیان، جسدش را خوردند؛ سپس پوست از سرش کند و در آن کاه کرد و برای سلطان یزیدخان عثمانی که به دلیل همگونی مذهب، با وی روابط دوستانه داشت، فرستاد تا به یک تیر دو نشان زده باشد. آن‌گاه کاسه سرش را مطلقاً کرد و در آن شراب خورد. البته این عمل زشت در تاریخ بی‌سابقه نبود، اما دستگاه تبلیغاتی او برای تنزیه و تطهیر تاریخ آن را در عبارت «فتح شاه دین‌پناه» درآوردند (شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۲-۹۴۱؛ فلسفی، ۱۳۷۵: ۱۵۸/۱ و حسینی استرآبادی، ۱۳۸۵: ۵۰). البته این عبارت معادل ۹۱۴ است و دو سال اختلاف دارد، اما در برابر تأثیر آن نادیده گرفته شد.

۵- برای تاریخ جلوس شاه طهماسب اول (سلطنت ۹۸۴ - ۹۳۰) عبارت «بنده شاه ولایت طهماسب» ساخته شد:

شرف بندگی شاه نجف یافته چون ز بدایت طهماسب
 نقش مهرش شده تاریخ جلوس «بنده شاه ولایت طهماسب»

(ترکمان، ۱۳۴۴: ۱/۴۵؛ معصوم، ۱۳۵۱: ۱۳؛ پارسادوست، ۱۳۹۱: ۲۶).

البته چون حاصل عبارت ۹۳۱ می‌شود، یک سال اختلاف دارد که با توجه به طلایی بودن این شعار، کسی متذکر آن نشد و شاه را چنان خوش افتاد که آن را نقش انگشتری ساخت (شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۵۱). البته مواد دیگر نیز ساخته شد، مانند «ظل» (حسینی اسدآبادی، ۱۳۶۴: ۵۳). اما این عبارت به اهداف تبلیغاتی شاه بهتر می‌توانست یاری رساند. حال و هوای متن «بنده شاه ولایت طهماسب» خود گویای تاریخ صفوی است و قطعاً درباره ارباب معارضان و رقیبان نیز تناسب‌های خاصی رعایت می‌شد؛ چنان‌که تاریخ فوت همایون پادشاه هند را در دوره طهماسب، «همایون پادشاه از بام افتاد» درآوردند که معادل ۹۶۲ ق است (پارسادوست، ۱۳۹۱: ۴۸۱).

۶- شاه طهماسب اول نیز به روایت روضه الصفای ناصری «به عدد اسم مبارک امیرالمومنین علی (ع) یک صد و چهارده هزار سپاه علوفه‌خوار از تربیت او، در ایران به هم پیوسته بودند (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۵۱/۸). البته که اسم علی (ع) برابر صد و ده

است، نه صد و چهارده!

۷- در همین دوران شاه طهماسب، به‌جز مذهب شیعه امامیه، حتی مذاهب دیگر شیعه نیز دچار محدودیت شدند. از جمله توده‌های مردم در شمال ایران که گرایش زیدی داشتند، با تغییر مذهب خان‌احمد گیلانی - حاکم آن دیار - در سال ۹۶۰ ق از زیدی به امامی، در برابر این دوراه قرار گرفتند. تاریخچه‌سرایان دستگاه حاکم نیز در ری در قطعه‌ای با مطلع:

تا شد سعادت ابدی راهبر مرا / شد رهنمون به مذهب اثنی عشر مرا

تاریخ آن را «ترک طریق زید» درآوردند که معادل ۹۶۰ بود و بدین ترتیب، خان‌احمد سخت با زیدیان درگیر شد و آنان نیز به تدریج به مذهب امامیه درآمدند (ستوده، ۱۳۷۷: ۲/ ۷۸؛ جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/ ۴۴).

۸- یکی از نکات زرین دوره شاه طهماسب - که در عموم ادوار حکومتی و تاریخ سلاطین از گذشته تا امروز - بسیار مثبت می‌نماید، توبه‌نامه اوست که کتیبه معروف مورخ ۹۳۹ آن هنوز در ایوان نظام‌الملک مسجد جامع عتیق اصفهان از نهب روزگار در امان مانده است. از آن پس توبه کردن امرا از شرب مسکرات نیز مرسوم شد؛ از جمله به گزارش قاضی احمد قمی ذیل رخدادهای ۹۶۲ ق، توبه امرا و اعیان خراسان و عزل حاکم مشهد در سال ۹۶۳ که در این دو بیت مشهود است:

سلطان کشور دین، طهماسب‌شاه عامل / سوگند داد توبه، خیل و سپاه دین را

تاریخ توبه دادن شد «توبه نصوحا» / سر الهی است این، منکر مباش این را

(شاملو، ۱۳۷۱: ۱/ ۷۸؛ ترکمان، ۱۳۳۴: ۱/ ۲۳ - ۱۲۲؛ معصوم، ۱۳۵۱: ۴۲؛ نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۵۴۷؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳:

۲۰۱/ ۱ و جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/ ۳۷۷).

شاه طهماسب این رباعی معروف را خود، پس از آن توبه سرود:

یک‌چند پی زمرد سوده شویم / یک‌چند به یاقوت ترآلوده شدیم

آلودگی‌یی بود به هر رنگ که بود / شستیم به آب توبه آسوده شدیم

(هدایت، ۱۳۳۹: ۸/ ۱۵۱)

۹- مهم‌ترین تقابلی که در دوران صفویه وجود داشت، برخورد با امپراطوری عثمانی بود. از دید صفویان، حس تنفر عامه ایرانیان از سلاطین عثمانی، بسیار بااهمیت بود؛ مثلاً زمانی که در سال ۹۷۳ ق سلطان سلیم درگذشت و فرزندش سلطان سلیمان، جانشین او شد، عبدی‌بیک شیرازی ماده تاریخ جلوس او را چنین درآورد:

عثمان سنّی که شد سلیمان‌ش خطاب / بوبرک‌صفت شد، به عمر مانند اسباب

یعنی که سلیم بن سلیمان شد شاه / تاریخ جلوسش «عمر بن خطاب»

(جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/ ۶۷)

این اختلافات چنان بالاتر گرفت که در سال ۹۷۶ معصوم‌بیگ صفوی - وکیل شاه - با کاروانی از همراهان در راه مکه بغتاً به دست مأموران عثمانی که به لباس مبدل عربی درآمد بودند، بی دفاع غافلگیر شدند و او را با چهل و هشت نفر به قتل رساندند. ماده تاریخ شهادت او را «مظلوم سربریده» ساختند که بسیار مؤثر بود (شاملو، ۱۳۷۱: ۱/ ۸۹). برای محاسبه باید میم مظلوم را به حساب نیاورد تا سر بریده شود!

۱۰- البته از قرائنی می‌توان حدس زد که تا سال‌ها بعد چالش‌های پنهانی دوره طهماسب ادامه داشته است. اگر قول برخی از مورخان مبنی بر مرگ غیرطبیعی شاه طهماسب و اقدام حکیم ابونصر در ترکیب سم با داروی حمام مقرون به صحت باشد، باید متوجه این نکته بود که این حکیم، گیلانی است. بعید نیز نیست که به اشاره مادر حیدر میرزا دست به چنین اقدامی زده باشد. به هر حال ماده تاریخ این اتفاق را میرزا احسانی شاعر چنین ساخت:

طهماسب‌شاه آن تا جور دین‌پرور در نهصد و سی نشست برجای پدر
هشتادو چهار سال بر حکم بزیست فوتش طلب از «پانزدهم شهر صفر»
(فلسفی، ۱۳۷۵: ۳۶/۱)

۹۸۴

لطافت این ماده تاریخ در این است که عبارت پانزدهم شهر صفر به جز کُدِ روز و ماه این اتفّاق، به حساب جمل، مساوی با ۹۸۴ ق است، اما دیگر آن خاصیت تبلیغاتی در آن منظور نشده است.

۱۱- شاه اسماعیل دوم (سلطنت ۹۸۵-۹۸۴) که چندماه بیش بر اریکه قدرت تکیه نداشت و تحت تأثیر معلم خود- میرزامخدوم شریفی- در تغییر مذهب، دودل بود، تاریخ جلوس و فوتش با اختلاف یک سال چنین گفته شده است:

یکی بهر جاهش در اقلیم دهر یکی بهر عزمش به ملک عدم
«شهنشاه روی زمین» گشت ثبت «شهنشاه زیر زمین» شد رقم

(نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۴۷۶؛ فلسفی، ۱۳۷۵: ۵۶/۱؛ پارسادوست، ۱۳۸۱: ۶۹)

عبارت نخست معادل جلوسش ۹۸۴ و دیگر معادل وفات او ۹۸۵ است و طنز پنهان سُراینده - میرحیدر معمایی - در شهنشاه زیر زمین پیداست. در باب ماده تاریخ جلوسش، پیش از این، از رباعیات معجزه‌وار محتشم سخن گفته شد.

۱۲- تصویر برخی از حوادث دیگر این ایام نیز در عبارتهای موجز ماده تاریخ، بازتاب یافته است؛ مثلاً یورش خونبار عبدالله بن اسکندر خان به مشهد در سال ۹۹۰ ق و محاصره و شکستن باروهای آن و فرمان قتل همه، از خاص و عام در این بیت:

ز فتح خان اگر تاریخ خواهی ز «قتل عام مشهد» می‌توان یافت

(جعفریان، ۱۳۷۹: ۶۱-۶۵)

۱۳- جلوس شاه عباس اول یا کبیر (سلطنت ۱۰۳۸-۹۹۶) را نیز گرچه با عبارت «عباس بهادرخان» یعنی ۹۹۶ مساوی درآوردند (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱/۳۷۹)، حتی عبارت معروف «ظل الله» نیز نتوانست برای چنین هدفی مناسب باشد؛ در نتیجه یکی از محاسبان، آن را در «مروج مذهب» یافت و میرحیدر معمایی هر سه را در بیتی جمع کرد:

تاریخ خرد، «مروج مذهب» یافت «ظل الله» و «عباس بهادرخان» هم

(شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۱۲۹، معصوم، ۱۳۵۱: ۲۱؛ فلسفی، ۱۳۷۵: ۱/۱۳۴)

البته پس از این در باب «ظل الله» و نفوذ و گسترش آن در دستگاه تبلیغاتی صفوی سخن خواهد آمد. اما وجه دیگر «عباس بهادرخان» را در قتل کشندگان حمزه میرزا که شاید بر اثر تعلیمات و تلقینات موثر میرزا علیقلی خان شاملو- سرپرست و مربی دوران کودکی شاه عباس- بود و تجارب تلخ دوران کوتاه‌مدت پادشاهی شاه اسماعیل دوم و پدر یعنی محمد خدابنده می‌توان دید.

۱۴- همچنین فتح قلعه مستحکم لار نیز با همین لطایف، از دیگر موارد این موضوع است. این قلعه که در میان عوام مشهور شده بود به اینکه از چهارهزارسال پیش از آن، به سبب طلسمی که دانشمندان کهن در آنجا بسته‌اند، تسخیرناپذیر است، به امر شاه عباس اول و به دست الله وردی خان- امیرالامرای فارس- با پانزده هزار سرباز به تصرف درآمد. ولایت لار از دیرسال میراثی بود و حاکمان خود را از نژاد میلاد گرگین می‌دانستند.

بنابراین، تاریخ فتح آن را در جمله «طلسم کیانی شکست» یافتند که معادل ۱۰۱۰ بود (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۲۱). شاه عباس اول در سال ۱۰۱۴ قلعه گنجه را فتح کرد و موزونان، تاریخ عبارت «در محرم گنجه از عباس شد» را استخراج کردند که نه عبارت خوبی برای شعار بود و نه درست در می‌آمد؛ چون معادل ۱۰۱۵ است (شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۱۸۵). در قصص الخاقانی نیز اساساً ذیل ۱۰۰۴ ق آمده است! در همین جا باید یاد کرد که از این دست ناصوابی‌ها در قصص فراوانی است. تاریخ فتح قلعه شمّاخی معادل ۱۰۱۵

ق است، اما در این اثر ذیل ۱۰۰۴ آورده است و البته خود عدد هم یکی اضافه است (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۸۶۱).

۱۵- سکه شاه‌عباس کبیر کاملاً دورویه است و یک وجه آن خشونت و قساوت و حتی اسیرکشی است. او در سال ۱۰۱۵ که قلعه گنجه را از محمدپاشا سردار عثمانی گرفت، حکم به قتل اسیران آن داد و حدود دوهزاروپانصد نفر را به این فرمان قتل عام کردند (ترکمان، ۱۳۸۲: ۲ / ۷۴۷)، اما این ماده تاریخ را تواریخ، پوشش آن قرار دادند و شاعری به نام ضیا گفت:

مَنْت خدای را که زاقبال بی‌زوال ملک زمین و زمان در فراخی است
از بس که نصرت از پی نصرت همی‌رسد تواریخ فتح گنجه «کلید شماخی» است

(شاملو، ۱۳۷۱: ۱ / ۱۸۶؛ معصوم، ۱۳۵۱: ۴۹؛ فلسفی، ۱۳۷۵: ۲ / ۱۷۴)

نظام‌الدین احمد قزوینی متخلص به شرمی که در عباس‌آباد اصفهان ساکن بود، یکی دیگر از سازندگان این ماده تاریخ‌ها در این دوره است.

۱۶- همچنین آنگاه که پیراحمد نقطوی را نتوانست به توبه وادارد و با دست خود به شمشیر چند قطعه کرد، میرزاابوطالب کاشی بلافاصله با عبارت «منکر رسالت» که معادل تاریخ این صحنه هولناک است، پوشش داد:

چون منکر رسالت، بود آن شقی، از آن رو تواریخ قتل آن سگ، شد «منکر رسالت»

(فلسفی، ۱۳۷۵: ۱۶/۲-۴۱۴)

عبارت منکر رسالت معادل ۱۰۰۱ و تاریخ این واقعه غریب است.

۱۷- همچنین شیخ بهایی، ماده تاریخ جشنی را در ۱۰۱۸ «علی ببخشد» درآورد که عبارتی است که کدورت شیخ را از باده‌نوشی و شادخواری شاه و اطرافیان به مناسبت پیروزی نشان می‌دهد. مشکل شیخ آن بود که این جشن در ماه محرم انجام شد و ظاهراً مایه ناخرسندی روحانیون شد؛ ولی هیچ‌کس را یارای مخالفت با شاه نبود و یازده روز به درازا کشید (فلسفی، ۱۳۷۵: ۲۹۰/۲). تحمل و شکیبایی و خون دل خوردن شیخ بهایی در دربار، به همان نسبت که از مثنوی نان و حلوی او استنباط می‌گردد از این ماده تاریخ نیز هویدا است. البته شاه نیز تا حد توان و درکش جانب او را نگاه داشت و در وفات شیخ در سال ۱۰۲۹ سوگوار شد. سرایندگان دستگاه او سرودند «افسر فضل اوفتاد بی‌سر و پا گشت شرع» (شاملو، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۰۳). باید از واژه «فضل» ف را حذف کرد و از «شرع» ر را محاسبه کرد. جمع این سه حرف باقی‌مانده (ض، ل، ر) ۱۰۳۰ می‌شود که تنها یک سال با وفات شیخ فاصله دارد و به خوش‌ترکیبی سروده می‌ارزد.

۱۸- از شعرای روزگار شاه‌صفی (سلطنت ۱۰۵۲-۱۰۳۸)، بایندر که از «حاشیه‌نشینان بساط عزت» بود، چندبار تعبیر «ظل حق» را در منظومات خود به عنوان ماده تاریخ جلوس صفی عرضه کرد (شاملو، ۱۳۷۱: ۱ / ۱۰-۲۰۹ و معصوم، ۱۳۵۱: ۲۵). این عبارت معادل ۱۰۳۸ ق است و در ضرب سکه نیز به کار برد (عقیلی، ۱۳۶۶: ۱۴۸۹).

همچنین فتح قلعه ایروان را در سال ۱۰۴۴ چون مقارن واگذاری آن به کلب‌علی‌خان حاکم لار بود، معادل «کلب‌علی‌خان لار» درآوردند تا شعار دیرینه صفویه یعنی «کلب‌علی» در آن ایفای نقش کند (شاملو، ۱۳۷۱: ۱ / ۴۱-۲۴۰). این شعار همچنان ادامه یافت و تاریخ تولد شاه‌عباس دوم که در روزگار او به دنیا آمد، نیز معادل «کلب آستان امیرالمومنین» ساخته شد (واله قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۶۸ و شاملو، ۱۳۷۱: ۲۱۵/۱) که معادل ۱۰۴۲ بود.

نخست، شاه‌عباس کبیر خود را کلب آستان علی یا ولایت نامیده بود و سرایندگان او آن را معادل ۱۰۱۱ ق یافته بودند. به نظر می‌رسد نام‌هایی مانند کلب‌علی نیز از همین زمان متداول گشته است.

۱۹- در آخر دوران شاه‌صفی نیز این نوع تقدیس ادامه داشت و حتی شاعر بلندمرتبه‌ای چون صائب، که به قول صاحب *قصص الخاقانی*، خاقانی عصر صفوی محسوب می‌شد، مرگ او را «آه از ظل حق» محاسبه کرد. البته صائب در مواضع دیگر نیز از تعبیر سایه خدا برای توجیه سلطنت صفویان استفاده کرده است و این هم یکی از آنها بود:

«ظل حق» چون بود سال شاه‌ی‌اش، سال رحیل گشت «آه از ظل حق» تاریخ آن عالی تبار

«این تعبیر از رایج‌ترین تعابیری است که تاکنون برای توجیه عرفی سلطنت و خلافت به کار رفته است. بحث دربارهٔ ریشهٔ این سخن در روایات اسلامی و فرهنگ عامه، نوشتهٔ مستقلی را می‌طلبد ... حتی اگر در انتساب آن روایات تردید شود، باید دانست که اصل مزبور، در میان عامه نفوذی تمام‌عیار داشته و همواره مورد اعتنا بوده است» (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/۴۸۷). تاریخ جلوس شاه‌عباس دوم را نیز «ظل معبود» به دست آوردند و بر سکه‌ها نقر کردند و شاعری گفت:

جد و پدر و تو راست سال تاریخ ظلّ الله و ظلّ حق و ظلّ معبود

(نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۵۴۸)

۹۹۶ ۱۰۳۸ ۱۰۵۲

۲۰- مطابق روایت *قصص الخاقانی* لشکریان قزلباش شاه‌عباس دوم صفوی (سلطنت ۱۰۷۷-۱۰۵۷) در سال ۱۰۵۹ اق هنگام فتح قلعه و بروج چهل زینهٔ لکی در هند، ژبر یا قسمت آغازین حروف عبارت «هندیان واجب‌القتل» را به حساب جمل، با بینات (قسمت بعد) حروف عبارت «یتعدّبون بقدر اعمالهم» برابر یافتند؛ یعنی عدد ۶۹۳. مؤلف، تعداد کشتگان دشمن را ۲۳۹ نفر ضبط کرده و گفته مساوی است با حساب جمل ترکیب «سگان جهنمی» و محاسبات شگفت دیگر! (-شاملو، ۱۳۷۴: ۱/۷۰-۶۶۶ و صدری، ۱۳۷۸: ۴۵). بنابراین می‌توان تصوّر کرد چه حسی و چه نقش ترغیبی برای مهاجمان ایجاد کرده و چه تأثیر تبلیغاتی در تهییج و تشجیع آنان برای اقدامات بعدی داشته است.

باید توجه داشت محاسبه ژبر و بینات کاری عادی نیست که از عامه یا سپاهیان برآید؛ مثلاً وقتی می‌گفتند بینات نام محمد، مساوی با «اسلام» است، فقط در میم، یم - در حا، ا- و در دال، ال محاسبه می‌شد که عدد ۱۳۲ در می‌آمد و این در عبارت‌های مرکب، محاسبه‌ای پیچیده‌تر بود. ژبر از الف = ا و از جیم - ج است. پس ژبر، حرف نخست نام حرف، و بینات، باقی‌ماندهٔ آن است و از علم جفر به محاسبات ماده تاریخ راه یافت. شیخ بهایی در حاشیهٔ مشهورترین کتاب فقهی خود یعنی «جامع عباسی»، ژبر ترکیب «شاه‌عباس» را با بینات عبارت «خُلد الله ملکه» برابر یافته است که معادل ۴۳۹ است (تسیحی، ۱۳۸۱: ۱۵۹)؛ یعنی حتی چنین شخصیت‌هایی نیز در فراغت، نمونه‌هایی از آن را می‌ساختند و دیگران از آن سود می‌جستند. فتح هرات و فتح قندهار نیز ماده تاریخ‌های گوناگون دارد و صائب به عنوان *ملک‌الشعرا* تنها در تسخیر قندهار چامه‌ای با ماده تاریخ در ۷۸ بیت دارد (صائب، ۱۳۷۰: ۶/۵۷۰-۳۵۶۷). اما هیچ‌کدام به اندازهٔ عبارت «دست ولایت مدد نمود» که معادل ۱۰۵۹ است، کارگر نیفتاد که شاعر دیگری درآورد (والهٔ قزوینی، ۱۳۸۰: ۴۷۷).

یکی دیگر از شاعران دراین فتح، ماده تاریخ محرکی ساخت که با طریق تعمیه، جلوه‌ای از آمال کشورگشایی صفویّه در آن منعکس است:

دم تیغ شسه و سر خرم هر دو در هند می‌رسند به هم

از واژه تیغ، حرف ت و از واژه خرم، حرف خ را با هند اگر جمع بزیم، معادل ۱۰۵۹ به دست می‌آید (شاملو، ۱۳۷۱: ۱/۴۲۶، معصوم، ۱۳۵۱: ۶۰ و نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۲/۶۹۳).

بازتاب این احساسات وقتی به اوج رسید، در متنی نمود یافت که در *قصص الخاقانی* درج شده است و می‌توان یک بار هم بدون شماره‌ها خواند:

«عاق (= ۱۷۱) و عاصی (= ۱۷۱) ارمنی (= ۳۰۱) و کافر (= ۳۰۱) که صباح (= ۱۰۱) و مسا (= ۱۰۱) و هجر (= ۲۰۸) و درد (= ۲۰۸) و مرض (= ۱۰۴۰) و غم (= ۱۰۴۰) دعوی (= ۹۰) ملک (= ۹۰) بر زبان (= ۶۰) ایشان بود همه (= ۵۰) و کل (= ۵۰) از روی محبت (= ۴۵۰) و مودت (= ۴۵۰) حکم شاهزاده را مستحب (= ۵۱۰) و سنت (= ۵۱۰) شمرده خصوصاً کور بی‌ننگ (= ۳۵۸) راجهٔ جیوسنگ (= ۳۵۸) که آن بنگی (= ۸۲) ملحد (= ۸۲) و محمودی (= ۱۰۸) که عقرب (= ۳۷۲) کاشان

(= ۳۷۲) عصر خود بود و پیری (= ۲۲۲) و بی عقلی (= ۲۲۲) او را دریافته بود. خواب (= ۶۰۹) و راحت (= ۶۰۹) را از عشق (= ۴۷۰) دوست (= ۴۷۰) حرام خود کرده. مست طافح (= ۵۹۸) شرانگیزی (= ۵۹۸) گردیده در عالم (= ۱۴۱) فانی (= ۱۴۱) (شاملو، ۱۳۷۱: ۱ / ۴۷۸).

۲۱- تاریخ جلوس شاه سلیمان صفوی (سلطنت ۱۱۰۵-۱۰۷۷) را بعضی از ادبای آن عصر «ظلّ القوی» برابر ۱۰۷۷ یافتند (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۴۵).

۲۲- تاریخ جلوس شاه سلیمان حسین (سلطنت ۱۱۳۵-۱۱۰۵) - آخرین پادشاه متعین صفوی - را چنین گفتند:

سلطان جهان که خاطرش بی غم باد پیوسته بهار دولتش خرم آباد
تاریخ جلوسش از خرد جستم گفت خالی ز کسوف، نیر اعظم باد

نیر اعظم = ۱۲۷۱ و کسوف = ۱۶۶ = ۱۱۰۵ - ۱۲۷۱

برخی مورخان، علت اضمحلال صفویه را در دوران شاه سلیمان حسین سیر قهقرایی این سلسله به دلیل تقویت هرچه بیشتر جهل و تعصب کورانه در بنیانهای آن می دانند و می گویند: «امور خرافی و زاهدی چنان بالا گرفت و امور عقلیه و کارهای موافق حکمت و تدبیر در امور، نیست و نابود گردید ... به دلایل و براهین آیات قرآنی، حکمهای صریح نمود که سلسله جلیله ملوک صفویه نسلاً بعد نسل، بی شک، به ظهور جناب قائم آل محمد خواهد رسید. از این احکام، قوی دل شدند و تکیه بر این قول نمودند و سررشته مملکت مداری را از دست رها نمودند» (آصف، ۱۳۷۹: ۸۵).

۲۳- بی درنگ بعد از صفویه، یکی از این عبارات «الخیر فی ما وقع» روی نموده است که یکی از ماده تاریخ گوهای دستگاه نادرشاه (قتل ۱۱۶۰ق) به نام میرزا قوام قزوینی با مهارت، برای جلوس او بر تخت سلطنت برگزید. این جلوس در ۱۱۴۸ اتفاق افتاد و عبارت مزبور، آن قدر دهن پرکن بود که آن را بر سکه ها ضرب کردند (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۴۹) سراینده ای نیز آن را در بیتی چنین جا داد:

بریدند شاهان ز شاهای طمع به تاریخ «الخیر فی ما وقع»
(صدری، ۱۳۷۸: ۹۳)

اما با توجه به اینکه «ال» و «لا» در محاسبه، هیچ تفاوت نمی کند، «ظریف دیگری از جامعه ایرانی، با اندک تغییری در آن، ماده تاریخ را بدل به «لاخیر فی ما وقع» کرد و بدین وسیله، از جانب ملتی، اعلام نمود که هرگز خیری در این پیشامد نبوده است و به عبارت دیگر، جامعه ایرانی آن را نمی پذیرد [...] شاعری ظریف نیز از میانه مردم، آن شعر را بر اساس احساسات مردم، بدین گونه تغییر داد:

بریدیم از مال و از جان طمع به تاریخ «لاخیر فی ما وقع»
(نوایی، ۱۳۸۲: ۳)

صاحب رستم/التواریخ این حکایت را با اندکی اختلاف و معکوس نقل می کند (← آصف، ۱۳۷۹: ۸۲-۱۸۱).
۲۴- یکی دیگر از این فرق در دوره قاجار، بایان بودند که به دلیل ایجاد هاله ای از ابهام و تقدس از این رابطه عدد و حرف بسیار بهره جستند. یکی از رجال علمی-تاریخی دوره میانی قاجار، در همان اوان ظهور این نحله، درباره آنها نوشت: «در مذهب باب، گذشته از آنکه به عدد و اسرار ارقام و حساب جمل، اهمیت داده شده و از این ارقام که صرفاً نتیجه خیال و قرارداد بشری است، اسرار عجیبی توقع دارند، عدد ۱۹ بسیار محترم است و در این باب، اشاره به آیه قرآن مجید در سوره مدثر می کنند که می فرماید «و علیها تسعة عشر» (گو اینکه در اینجا اشاره به ۱۹ ملک دوزخ است)؛ باب، سال را به ۱۹ ماه و هر ماه را به ۱۹ روز تقسیم کرده و بقیه ۵ روز دیگر (در بعضی سالها ۵ و در بیشتر ۴ سال و کسری) را بی دلیل اساسی، آزاد و «مظاهراً لها» خوانده و این تقسیم بالنسبه شبیه است به تقسیمات زردشتی. از اینکه ۵ روز آخر سال را به نام گاهنبار،

صاحب احترامی خاص می‌دانستند. کما اینکه در تسمیه روزهای هفته هم مانند زرتشتیان، هر روز را به اسمی خاص خوانده (در ماه‌های زرتشتی هر یک از روزها اسمی خاص دارد. اما در میان بابیه، فقط هفت اسم است برای هفت روز هفته که در ماه تکرار می‌شود). می‌گویند کلام الهی، «بسم الله الرحمن الرحیم» (سوره نمل) ۱۹ حرف دارد؛ اما خود آنها این کلام الهی و آسمانی را به «بسم الله الامنع الاقدس» تغییر داده‌اند و گویند این نیز ۱۹ حرف است. حتی گویند: نام پنج تن آل الله، محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین - سلام الله علیهم - نیز ۱۹ حرف است. به همین جهات و روی این توهّم که ۱۹ را خاصیتی است، باب تقسیمات تاریخی و گاه‌شماری را هم بر عدد نوزده گذارده و مثلاً نوشته‌اند واحد اول از پیدایش باب، واحد مساوی است با ۱۹ سال (و+۱+ح+د+۶+۱+۸+۴)، یعنی ۱۹ سال بعد از سال ۱۲۶۰ که باب ادعا کرده (۱۹+۱۲۶۰) است. در تعداد مریدان هم باز مبنای حساب «واحد» است. واحد اول بابیه، عبارت است از خود سید (علی محمد باب) با هجده نفر مؤمنین اولیه (اعتضاد السلطنه، ۱۳۶۳: ۱۷-۱۱۶؛ براون، ۲۵۳۶: ۱۵۰/۱).

این نوع ماده تاریخ‌ها را صدری «تعمیه با ایهام لفظی یا گونه‌گون‌خوانی» نامیده است (صدری، ۱۳۷۸: ۴۱)؛ زیرا می‌توان عبارت تاریخ را بدون آنکه تغییری در مجموع معادل‌های عددی آن پدید آید، دو گونه خواند و دو معنی از آن به دست آورد.

نتیجه

ماده تاریخ یکی از فنون ادبی است که به دلایل گوناگون، از جمله حفظ اعداد و ارقام، رمزسازی و نظایر آن، به وجود آمده و در سیر تاریخی خود تحولات غریبی یافته است. اوج تکوین این فن، از دوره صفویه به بعد است که این سلسله و فرقه‌هایی مانند نقطویه و حروفیه، سلسله‌های پس از این و بعدها بابیه در ادوار بعد، از آن برای اثبات حقایق و توجیه تصرفات تاریخی خود استفاده کردند. صفویه به دلیل ایجاد تغییرات آشکار در اسناد حسب و نسب و مذهب نیاز به دستاویزهایی داشتند که حقایق آنها را اثبات کند و از این رو با استفاده از جداول ویژه، کوشش‌های زیادی برای متقارن‌سازی رویدادهای تاریخی با عبارت‌های قدسی به عمل آوردند و موفق شدند. البته مخالفان نیز در سایه، به چنین کوشش‌هایی دست زده‌اند. در دوران افشار و جلوس نادر و سلسله قاجار نیز این فن، مصادره به مطلوب شده است. در برخی از این ماده تاریخ‌ها، ایهامی وجود دارد که به وسیله رمزگردانی می‌توان صدای پنهان سازنده را از واقعه دریافت.

منابع

۱. آصف (رستم‌الحکما)، محمدهاشم (۱۳۷۹). رستم‌التواریخ، به اهتمام عزیز الله عزیززاده، تهران: فردوس.
۲. الگار، حامد (۱۳۸۵). «صفویه و تشیع». مجموعه مقالات اصفهان در مطالعات ایرانی، به کوشش رناتاهولد، ترجمه محمدتقی فرامرزی، ج ۲، تهران: فرهنگستان هنر.
۳. ایگتون، ترس (۱۳۹۰). پیش‌درآمدی در نظریه ادبی، ج ۶، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
۴. باطنی، محمدرضا (۱۳۵۴). مسائل زبانشناسی نوین، تهران: آگه.
۵. براون، ادوارد (۲۵۳۶). تاریخ ادبی ایران، ج ۱ و ۳، ترجمه علی پاشا صالح، تهران: امیرکبیر.
۶. پارسادوست، منوچهر (۱۳۹۱). شاه طهماسب اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۷. پاینده، حسین (۱۳۹۲). «سفرنامه به منزله روایت»؛ مروری بر کتاب هاروارد مک دونالد، مجله بخارا، سال ۱۵. ش ۹۸. بهمن و اسفند، ۵۱۰-۴۹۴.
۸. تادیه، ایوژان (۱۳۹۰). نقد ادبی در قرن بیستم، ج ۲، ترجمه مهشید نونهالی، تهران: نیلوفر.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۳، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

۱۰. حسینی استرآبادی، سیدحسین (۱۳۸۵). *تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی*، تهران: علمی.
۱۱. خالصی شیرازی، عباس (۱۳۸۵). *ماده تاریخ*، تهران: ما.
۱۲. دبیر سیاقی، محمد (۱۳۹۰). *ماده تاریخ*، قزوین: سایه گستر.
۱۳. ذکاوتی فراگزولو، علی رضا (۱۳۷۵). «نقطه در تاریخ و ادب». *فصلنامه معارف*، ش ۳۸، سال ۱۳، ش ۲، مرداد-آبان، ۱۶۲-۱۵۲.
۱۴. رادفر، ابوالقاسم (۱۳۶۸). *فرهنگ بلاغی- ادبی*، ج ۲، تهران: اطلاعات.
۱۵. رحیم‌لو، یوسف (۱۳۷۰). «مواردی از دستاویزهای معنوی سیاست صفویان»، *یادنامه میرزا جعفر سلطان‌القرایی*، تبریز: دانشگاه تبریز، ۲۳۳-۲۱۷.
۱۶. رضوانی، محمد اسماعیل (۱۳۴۱). «تاریخ ماده تاریخ سازی»، *مجله یغما*، سال ۱۵، ش ۱، فروردین، ۴۳-۴۶.
۱۷. ستوده، منوچهر (۱۳۷۷). *از آستارا تا استرآباد*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۸. سحاب، ابوالقاسم (۱۳۲۶). «ماده تاریخ سازی»، *مجله یادگار*، سال ۴، ش ۵، ۱۹-۲۴.
۱۹. شاملو، ولی قلی (۱۳۷۴). *قصص الخاقانی*، تصحیح سیدحسن سادات ناصری، ج ۲، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۷). «چهره دیگر محمد بن کرام سجستانی». *ارج نامه ایرج*. به کوشش محسن باقرزاده، ج ۲، تهران: توس.
۲۱. صائب، میرزا محمدعلی (۱۳۷۰). *دیوان*، تصحیح محمد فهردان، ج ۶، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۲. صدری، مهدی (۱۳۷۸). *حساب جمل در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی*، تهران: نشر دانشگاهی.
۲۳. طباطبایی، سید محمد (۱۳۶۶). «آینده‌گویی‌های شاه‌نعمت‌الله ولی»، *نامواره دکتر محمود افشار*، ج ۲، تهران: بنیاد موقوفات افشار، ۱۰۴۱-۱۰۲۴.
۲۴. عقیلی، عبدالله (۱۳۶۶). «استفاده از شعر فارسی در سجع سکه‌ها». *نامواره افشار*، ج ۳، تهران: بنیاد موقوفات افشار، ۱۴۹۲-۱۴۸۱.
۲۵. عمر، یعقوب (۱۹۹۳ م). «صنعت ماده تاریخ‌گویی در ایران و شبه‌قاره»، *مجموعه سخنرانی‌های نخستین سمینار پیوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه‌قاره*، ج ۲، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۲۶. غفاری مازندرانی، نظام‌الدین احمد (۱۰۴۸ ق). *جنگ نظم و نشر*. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا اسلامی، ش ۳۰۲۲/۱۰. ۵۷۰ صفحه.
۲۷. فلسفی، نصرالله (۱۳۷۵). *زندگانی شاه‌عباس اول*، ج ۳، تهران: علمی.
۲۸. فرزاد، حمید (۱۳۸۰). «سیاست مذهبی در دوره صفوی»، *نکته‌ها و نقدها در پنجاه و پنج مقاله*، تهران: دانشگاه تهران.
۲۹. _____ (۱۳۷۴). *تحقیق در احوال و نقد آثار و افکار شاه‌نعمت‌الله ولی*، تهران: سروش.
۳۰. کالینگوود، ار. جی (۱۳۹۱). *اصول تاریخ*، ج ۶، ترجمه عبدالرضا سالار بهزادی، تهران: نی.
۳۱. محمدی، هاشم (۱۳۷۹). «صنعت ماده تاریخ‌سازی و معماری در ادب فارسی»، *ماهنامه کیهان فرهنگی*، ش ۱۷۲، سال ۱۷، بهمن، ۳۱-۲۶.
۳۲. مکاریک، ایرناریما (۱۳۸۸). *دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه.
۳۳. مفید مستوفی، محمد (۱۳۴۰). *جامع مفیدی*، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتابفروشی اسدی.
۳۴. محیط طباطبایی، محمد (۱۳۴۱). «تاریخ ماده تاریخ»، *مجله یغما*، سال ۱۵، ش ۲ اردیبهشت، ۷۱-۵۶.

۳۵. مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۷). دایرةالمعارف فارسی، ۳ ج، ۵، تهران: امیرکبیر.
۳۶. نخجوانی، حسین (۱۳۴۳). مواد التّواریخ، تهران: ادبیه.
۳۷. معصوم، محمد (۱۳۵۱). تاریخ سلاطین صفویّه. به سعی سید امیرحسن عابدی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۸. نصر، سیدحسین (۱۳۸۵). «دین در ایران عصر صفویّه»، مجموعه مقالات ایران شناسی، تهران: روزبه.
۳۹. نصرآبادی، میرزاحمدطاهر (۱۳۶۱). تذکره نصرآبادی، ۳، تصحیح وحید دستگردی، تهران: کتابفروشی فروغی.
۴۰. وحید قزوینی، میرزاطاهر (۱۳۸۳). تاریخ عالم‌آرای عباسی، تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴۱. هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۳۹). روضه‌الصفای ناصری، ۱۰ ج، تهران: کتابفروشی‌های مرکزی، پیروز و خیتام.
42. Crystal, David (1992). An Encyclopedic Dictionary of language and languages. Oxford: Black well.
43. Corbin, H. Prolegomena to sayyed Haydar Amuli (1992) . Jame^c al-Asrar va Manba^c al –Anwar. Freiburg.